

ESKİ KIPÇAKÇA SAHASINDAKİ ÇALIŞMALAR

Andras BODROGLİGETİ

Macar bozkırında, Kunmadaras'tan altı mil, Profesör Nemeth'in doğum, yeri olan Karczag'tan da on altı mil uzaklıktaki Kunsag 'Kumanların ülkesi' adlı bir köyde doğdum. Köydeki bazı yaşlılar garip bir dilde Hz. İsa'nın duası olduğu iddia edilen bir duayı eğlence olsun diye biz-çocuklara öğretirlerdi. Ellili yılların başlarında Budapeşte Radyosu'ndan bir grup köy araştırmacısı köye gelerek bu duayı kayıt ettiler, daha sonra da hafta sonu programlarından birinde yayımlayarak dinleyicilerden bu parçanın ne olduğunu bilmelerini istediler. Birkaç hafta sonra Sovyetler Birliği'nden gelen haberlerden Nogay ve Tatar Cumhuriyetleri'nde radyo yayınının dinlendiğini ve bu garip parçanın tamamıyla oradakiler tarafından anlaşıldığını öğrendik. Bu garip metin gerçekten de iddia edildiği gibi Hz. İsa'nın duasıydı ve ben bu parçanın Kodeks Kumanikus'taki Kuman Duası'nın harfi harfine aynısı olduğunu yıllar sonra öğrenecektim. Gördüğünüz gibi Eski Kıpçakça ile olan münasebetim hayatımın oldukça erken bir devresinde başladı.

Eski Kıpçakça sahasındaki dil araştırmaları çok daha önce, bundan yaklaşık yüz yıl kadar önce başladı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında basılan üç kitap Türk Dili araştırmalarının bu en heyecanlı ve en semereli bölümünün temelini atmış oldu. Bunlar: Geza Kuun'un 1880'de yayımladığı *Kodeks Kumanikus*, Selaniki Mustafa Efendi'nin 1891'de yayımladığı *Kitabu'l-İdrak* ve M. Th. Houtsma'nın 1894'te yayımladığı ve Ligeti tarafından *Leyden Anonimi* diye adlandırılan yazarı bilinmeyen Kıpçakça - Arapça sözlük. (Leyden Anonimi Ligeti'nin en sevdiği söz kaynaklarından biriydi.) Bu dönemde yapılan dördüncü bir yayın daha vardı, bu da yine Houtsma'nın yayımladığı Ali'nin *Qıssa-i Yusuf*'undan seçmelerdi, fakat bu yayının Kıpçak dil araştırmaları açısından taşıdığı önem çok daha sonraları anlaşıldı.

Bu yayınların önemi, Türk Dili araştırmalarındaki potansiyelleri ve uluslararası alanda bilim adamları için açtığı ufuk hemen herkes tarafından kabul edildi. Bu yayınların gördüğü takdir her şeyden önce taşıdıkları eşsiz malzemeden, bu malzemelerin sağlam yapısından ve o dönemde Türk Dili ana kaynaklarıyla ilgili var olan talebi karşılamasından kaynaklanıyordu. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkoloji bir bilim dalı olarak uluslar-

arası alanda artık saygın bir yere ulaşmış bulunuyordu. Hint- Avrupa dil araştırmalarının pozitivist yaklaşımını ve geliştirmiş olduğu metodolojiyi kullanan ve gelişmekte olan tarihi ve karşılaştırmalı dil bilimi okulunun prensiplerini uygulayan değişik ülkelerdeki birçok Türkolog metin neşri, gramer, leksikoloji ve sözlükçülük dallarında önemli eserler verdiler. Buna ek olarak hem Türkiye’de hem de Avrupa’nın kendi millî menşeleriyle ilgilenen ve milli hüviyetlerini arayan ülkelerinde geçmişle ilgili dil, tarih ve etnik-kültür araştırmalarına büyük bir ilgi vardı. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa edebiyatlarında hüküm süren geç romantizm akımı bilim dünyasına da sıçradı ve bilim adamlarını eski eserleri araştırarak kendi kültürlerini ve başka ülkelerin kültürlerini daha iyi anlamaya zorladı.

Avrupa’nın Türkiye’ye olan ilgisi aynı zamanda politik ve ekonomik faktörlerden kaynaklanıyordu. Rusya kendi emperyalist emellerini gerçekleştirmek için üzerinde Türk menşeli toplulukların yaşadığı çok geniş bir bölgeyi kontrolü ve idaresi altına almaya uğraşıyordu. Rusya aynı zamanda güneydeki ılık su limanlarına ulaşmaya çalıştığından Türkiye de onun ilgi alanı içinde bulunmaktaydı. Kırım savaşında müttefik olan İngiltere ve Fransa’nın da Osmanlı İmparatorluğunda menfaatleri vardı. Almanyanın politik ihtirasları Orta Doğu’ya da yönelikti. Macarlar ve Finliler kendi millî menşelerini arıyor ve Türklerle akraba olup olmadıklarını tartışıyorlardı. Bu devrede, yani on dokuzuncu yüzyılın sonunda Türkiye de önemli politik, ekonomik ve kültürel değişiklikler geçiriyor ve git gide daha çok Türk millî değerlerine sarılıyordu. Bu şartlar altında Türk Dili araştırmaları Avrupalılara göre milletlerarası bir bilim dalıydı. Bu sahada bir ülkede yapılan herhangi bir önemli keşif veya araştırma hemen Sanktpeterburg’dan Berlin’e, İstanbul’dan Paris’e, Budapeşte’den Helsinki’ye bir anda bütün ilim alemine yayılıyordu.

Eski Kıpçakça sahasında yapılan ilk yayın bunun en güzel deliliydi.

Türk Dili araştırmalarına olan canlı ve aktif ilginin aynı zamanda devrin ilim sahasındaki yüksek standartlarıyla bütünleştiğini bir kere daha vurgulamak istiyorum. Şimdi ‘Eski Kıpçakça’ olarak adlandırdığımız sahada yapılan bu üç yayın, yayımlayanların metinleri doğru anlama, neşretme ve bu tür tarihi eserleri tahlil etmekteki hünerlerini açıkça ortaya koyar. Böylece bu eserler başarıyla herkes tarafından kullanılacak bir hale getirilerek cemiyetin hizmetine arz edilmişti.

Kuun’un *Kodeks Kumanikus* neşri o devrin dil araştırmalarında görülen pozitivist görüşe uygun olarak hazırlanmış klasik bir çalışma olup *Kodeks*’le ilgili bütün gerçekleri titizce ortaya koymaktadır. İndekslerle ortaya konulan malzeme ayrıca tercüme ve notlarla da açıklanmıştır. *Kodeks*’teki malzemeyle ilgili görüşlerimiz zaman içinde gelişen Türkoloji ilmine paralel olarak terakki

gösterdi, fakat yüz yıl sonra Macar İlimler Akademisi Kuun'un katkısını yad etmek amacıyla kitabını orijinal şekil ve temel prensiplerini koruyarak tekrar basmaya karar verdi. Bu bizim sahamızda çalışan bir ilim adamının yüz yıl sonra alabileceği en büyük iltifattır.

Benzersiz bir eser olmasındaki en büyük sebep *Kodeks Kumanikus*'un renkli ve zengin bir muhtevası olmasıdır. Bundan dolayı da Kuun'un neşrinin ilim adamları arsında yarattığı büyük heyecanı yadırgamamak gerekir. Bu neşir devrin yalnız Türkologları için değil fakat aynı zamanda tarih, kültür tarihi, antropoloji, folklor tarihi ve karşılaştırmalı dil bilimi sahalarında çalışan ilim adamları için de en değerli bir el kitabı olmuştur.

Kodeks'in neşri bu ilgiye birçok değişik sebepten dolayı mazhar olmuştur: Eserin en önemli özelliği Lâtin harfleriyle oldukça büyük sayıda Türkçe ve Farsça dil malzemesi ihtiva etmesiydi. Herkes bu daha sarıh yazı sisteminin Arap alfabesinin sırlarını açarak, Türkçe ve Farsça kelimelerin, özellikle Arap alfabesinde çok müphem olarak verilen sesli harflerin gerçek ses değerlerini tam olarak ortaya koyacağını beklemekteydi. Haklı olan bu beklenti sistemli ve karşılaştırmalı bir tahlille gerçekleştirildi. Bu sahada elde edilen neticeler o derece ümit vericiydi ki Türkçenin ses düzeninin fonetik değerleri ve fonemik özellikleri hakkında daha çok bilgi edinmek amacıyla yapılan Lâtin, Kiril, Yunan ve Ermeni alfabeleriyle yazılmış transkripsiyonlu Türkçe metin araştırmaları Türk Dili çalışmaları içinde ayrı bir saha hâline geldi. Hatta Macar Akademisi Türkçe transkripsiyon metinlerini yayımlayacak bir seri başlattı. Fakat bu seri yayınlanan ilk kitaptan sonra sona erdi. İkinci kitap olarak yayınlanması düşünülen A. Tietze ve A. Sanjian'ın hazırladığı bir Ermenice-Türkçe şiir on yıl sonra bu seriyle hiçbir ilgisi olmadan bastırıldı.

Kodeks'in ikinci cazip özelliği ihtiva ettiği dil malzemesinin konuşma dilinden gelmiş olması ve günlük konuşma dilini temsil etmesiydi. Lâtin harfleriyle verilen Kuman kelimeleri konuşma dilindeki şekiller olarak kabul edildi. Diğer dillerden yapılan ödünçlemeler, çoğunlukla konuşma dilinden yapıldığı ve morfolojik değişmeler umumiyetle konuşma dilinde olduğu için eserin kelime hazinesi tarihi-dil araştırmalarında kullanıldı ve hâlâ da kullanılmaktadır (etimolojiler, dil değişmeleri, direk ve tercüme yoluyla yapılan ödünçlemeler).

Kodeks'te aynı türden kullanıma sahip eşya isimlerinin ve benzeri nesnelerin bir arada toplanarak grup hâlinde verilmesi de belirli bir öneme sahipti. Bu düzenleme en azından belirli bir grubun o gruba ait en tipik kelimelerle temsil edildiğini göstermektedir. Bundan dolayı da eserdeki kelime hazinesi en önemli semantik sahalardaki temel kelimeleri ihtiva etmiştir. Bu düzenleme aynı zamanda Kuman dilinin kelime -mana sistemini çok dengeli bir şekilde

vermektedir. Tamam olmamasına rağmen *Kodeks Kumanikus*'un kelime hazinesi dış dünyadaki en önemli sahalardan gerçekten kullanılan eşya isimleriyle temsil edildiği şümüllü bir kaynaktır. Bu metot orta çağda bir dili bilmeyenin o dile ait kelimeleri birbirine benzer eşya ve kullanım sahalari ile bilmek demek olduğunu bize hatırlatmaktadır. Orta Asya'da kullanılan ilk Arapça el kitaplarından olan *Mukaddimetü'l-edeb* de aynen bu prensiplere dayanmaktadır.

Bir dil belgesi olarak eserin Kuman kelimelerinin güvenilir açıklamalarını vermesi gibi bir avantajı da bulunmaktadır. Sözlük kısmındaki Lâtinçe ve Farsça kelimelerin manaları birbirleriyle karşılaştırılarak kontrol edilebilir. Öte yandan Kumanca bölümler, verilen madde başı kelimeler için metin oluşturmakta, Lâtinçe'den tercüme edilen kısımlar ise Lâtinçe orijinali ile karşılaştırma fırsatı vermektedir: Karşılaştırmalı dil araştırması için ideal bir durumdur.

Kodeks Kumanikus üzerinde yapılan dil araştırmaları çok çarpıcı bir şekilde gelişti.

Kuun neşrinden yedi yıl sonra Radloff *Kodeks*'teki Türkçe dil malzemesini yayınladı. Daha sonra 1890'lı yıllarda da bu malzemeyi ünlü sözlüğünün içinde kullandı.

Gronbech 1930'larda eserin bir tıpkıbasımını yayınlayarak bu değerli yazma üzerinde araştırma yapacaklara zemin hazırladı. Aynı ilim adamı 1942'de *Kodeks*'in kelime malzemesine dayanarak Kumanca bir sözlük yayınladı. Lâtin harflerinin fonetik tefsirlerini oldukça geliştirdi ve pek çok kelime için daha doğru karşılıklar verdi. Bu gün Gronbech'in sözlüğü *Kodeks Kumanikus*'un kelime malzemesi üzerinde yapılan en yetkin araştırma olarak kabul edilmektedir.

Tietze'nin 1966'da yayınladığı *Kuman Bilmeceleeri ve Türk Folkloru* adlı kitap *Kodeks*'te bulunan bilmeceleer üzrlerinde uzun süredir devam etmekte olan tartışmalara son verdi. Tietze bu seserinde *Kodeks*'teki bilmeceleeri açıklarken değişik Türk halklarının engin folklor malzemesinin de desteğini aradı.

V. Drimba'nın 1973'te yayınladığı *Kuman Sentaksı* adlı eser *Kodeks*'te bulunan Kumanca malzemenin detaylı bir gramer tahlili ile Kumanca metinlerin tamamının transkripsiyon ve Fransızca tercümelerini notlarla birlikte vermektedir.

Van Dagmar Drull'un 1980'de yayımlanan değerli araştırması *Kodeks*'in daha geniş tarihi ve sosyal araştırmalar için var olan önemini vurgulayarak Türkologların yaptıkları araştırmaları tamamlamaktadır.

Kodeks'teki Farsça malzeme üzerindeki çalışmalar 1960'lara kadar oldukça yavaş ve seyrekti. Fars Dili araştırmaları 20. yüzyılın ilk yarısında daha çok Klasik ve Orta İranca eserlerin neşri, diyalektoloji veya kelime ve gramer sahalarına yönelikti. *Kodeks*'in Lâtin harfli Farsça kelimelerine hemen hemen hiç ilgi gösterilmemişti.

Kodeks Kumanikus'un Farsça kelime hazinesine karşı duyduğum ilgi şu düşünceden kaynaklanmaktaydı: Kumanca unsurların tam olarak anlaşılabilmesi için bu üç dilli sözlüğün Farsça malzemesinin kendi içinde ve eserde kullanılan diğer iki dille münasebeti açısından araştırılması gerekir. *İsfahan Anonimi* diye bilinen *Kodeks*'e benzer bir üç dilli (İtalyanca-Farsça-Aynalluca) sözlük üzerinde 1960'ların başında çalışmıştım. Bu tecrübemden de faydalanabilirdim. *Kodeks*'in Farsça haşiyeleri üzerindeki çalışmam 1971'de *Kodeks Kumanikus'un Farsça Haşiyeleri* adıyla basıldı. *Kodeks Kumanikus*'ta kullanılan Farsçanın Orta Doğu ve Akdeniz'deki ticaret merkezlerinin ortak dili olduğunu tespit ettim. Ayrıca fonemik sistem ve gramerini tarif ederek Farsça kelimelerin manalarını ve Lâtince ve Kumanca karşılıklarını ihtiva eden bir sözlük ekledim, Kumanca ve Farsça haşiyelerin sık sık Lâtince kelimenin değişik manalarını verdiklerini keşfettim. Meselâ: Lâtince *sinister* 1. 'sol, solda' Kumanca *sol*; 2. 'yanlış, ters', Farsça *kaj* (39a: 13) veya Lâtince *solvo* 1. 'açmak', Farsça *wā kardan*; 2. 'maaş ödemek', Kumanca *haq teyir*— (25a: 16-18). Kumanca ve Farsça haşiyelerin Lâtince kelimelerin karşılıkları olduğu, bununla birlikte başka kaynaklardan geldiği çok barizdi. Ayrıca *Kodeks*'teki Farsça kelimelerin Türkçe kelimelerden daha önce esere girdiğine dair deliller buldum. İki dile ait kelime setlerini karşılaştırmak Kumanca ve Farsça sütunlardaki ortak unsurları da ortaya çıkarmaya yardım etti. Farsça haşiyelerin çoğunluğu Doğu Türkçesi'nden, geri kalan kısmı da Güney şivelerinden gelen yaklaşık 40 Türkçe kelimeyi ihtiva ettiği ortaya çıktı. Bu kadar çok sayıdaki Türkçe ödünç kelime *Kodeks Kumanikus*'un Farsçasının Kıpçakların yaşadığı bölgelerdeki ortak ticaret dili olduğu tezimi doğrulamış ve bu dile Kumanca'nın yapmış olduğu tesiri de göstermiştir.

Oldukça tutarsız bir şekilde verilen Farsça kelimelerin Lâtin harfli transkripsiyonu üzerinde bir sistem bulmak ve müstensih hatalarını tespit etmek amacıyla uyguladığım tahlil metodu Memluk Kıpçakçası da dahil olmak üzere diğer Türk edebî eserleri üzerinde yaptığım araştırmalarla da yakından ilgilidir. Aynı metodu kötü yazılmış Arap harfli yazmaüalara da uyguladım (*Nisab-ı Türki fi'l-lugat*, Ali'nin *Qıssa-i Yusuf*'u, *Qisasü'l-enbiya*'nın Hotan nüshası, *Atabetü'l-haqayıq*'ın haşiyeleri, *Mu'inü'l-mürid*, Muhammed Şeybani Han'ın *Divan*'ı v.b.) ve çok faydalı olduğunu gördüm. Bu metot müstensihlerin yapması muhtemel bazı hataların bulunduğu faraziyesine dayanmak-

tadır. Garip bir ses değişmesi “keşfetmeden” veya o zamana kadar bilinmeyen yeni bir kelime ortaya çıkarmadan önce yazmadaki kelimenin imlâsını potansiyel müstensih hataları listemle karşılaştırdım. Bu karşılaştırma neticesinde yapılan küçük bir ayarlama ile bu garip imlâ düzeltilmiş olur ve yeni bir ses değişikliği daha biz keşfetmeden ortadan kalkar veya yeni bir kelime daha belirmeden yok olur.

Houtsma ve Mustafa Efendi tarafından 1890’larda yayımlanan iki Arapça-Kıpçakça gramer daha sonraları Memlük-Kıpçakçası adını alacak ayrı bir Eski Kıpçakça sahasını açmış oldu. Bu sahada yapılan ilerleme de oldukça göz kamaştırıcıydı. Mısır’da daha çok Kıpçakça gramer, sözlük ve el kitapları bulundu. Bu yüzyılın ortasına kadar kelime hazineleri 500 ila 3200 arasında değişen yedi tane bu tür eser yayımlandı. Houtsma’nın *Tercümân*’ına ilave olarak Caferoğlu’nun 1931’de yayınladığı Abu Hayyan’ın *Kitâbü’l-İdrâk*’i ve Besim Atalay’ın 1945’te yayımladığı anonim *Et-tuhfetü’z-zekiyye* bunların en önemlileridir.

Nisab-ı Türki fi’l-lugat, Kalküta Farsça-Türkçe Sözlük’ü, *Ferheng-i Zeban-guya* ve diğerlerinin de gösterdiği gibi yabancı bir dildeki Türkçe sözlükler kelime hazinesi ile ilgili araştırmalarda kolayca hizmet vermeye müsait bir kaynak değildir. Güçlükler umumiyetle kelimeler manalarının yetersiz verilmesinden, belirli bir metin olmamasından, kötü imlâdan ve kelimelerin düzensiz seçilmesinden doğmaktadır. Kıpçakça sözlükler dili iyi bilen dilciler tarafından hazırlandığı için daha az problem arz etmektedir. (Değişik kaynaklarda tekrar edilen kelimeler hariç) 5000 civarındaki kelime hazinesi fonemik şekil, kelime ve gramer manaları bakımından iyice tespit edilmiştir. Günlük konuşma ihtiyaçlarını karşılamak için Kıpçakça kelimeler konuşma dilinden seçilmiştir. 3000 kelimedenden oluşan bir sözlük muhtemelen ortalama eğitime sahip bir Kıpçak’ın kullanacağı bütün kelimeleri ihtiva eder.

Bu sözlüklerin önemli ortak özelliklerinden birisi yok denecek kadar az yabancı unsur bulundurmalarıdır, yani verdikleri kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir. Bu eserler henüz yabancı kelimelerle “bozulmamış” bir Memlük Kıpçakçası imajını vermektedirler. Bu durum *Tercümân*’ın yazarının zikrettiği ve kitabında kullandığını belirttiği bir halis dil anlayışına uygun düşmektedir. Halis ve bozulmamış bir Memlük Kıpçakçası görüşü birçok Türkologu tesiri altına almıştır. Omeljan Pritsak’a göre bu sözlük ve gramerlerin yansıttığı dil asıl ve karışmamış Memlük Kıpçakçasıydı. Halasi-Kun halis Memlük Kıpçakçasının ne olduğunu tespit etmek için Memlük Sultanlığı’nda yazılmış mensur eserlerde geçerli bir kriter aradı.

Houtsma’nın Ali’nin *Qıssa-i Yusuf*’u ile ilgili makalesinin konusu olan asıl Kıpçakça sahasında ki bu sahanın esas temsilcisi olan *Gâlistan bi’t-türki*

yine Houtsma tarafından *Tercüman* yayınında zikredilmişti, 1940'lara kadar fazla bir faaliyet görülmedi. Bu sahanın gelişmesindeki en büyük engel Türkologların Memlük Kıpçakçasını basit, saf bir dil olarak görmeleri idi. Birden çok manası olan sözlerden müteşekkil kelime hazinesine, doldukça fazla sayıda Arapça ve Farsça yabancı kelimeye ve karmaşık ve üstün bir yapıya sahip edebî eserler onların dikkatini çekmemişti. Halasi-Kun 1940'ta Memlük Kıpçakçasıyla yazılmış bilinen bütün eserlerin bir listesini verdi. Onları dil özelliklerine göre üç gruba ayırdı. Seyf-i Serayı'nın *Gülistan bi't'türki*'sini de Asıl Memlük Kıpçakçası olarak bilinen grupta gösterdi. Bu Memlük Kıpçakçası sakasını geliştirmesi ve Kıpçakça'ya yeni bir boyut kazandırması bakımından önemli bir adımdı. Çünkü eğer *Gülistan bi't'türki*'yi Memlük Kıpçakçasıyla yazılmış bir eser olarak kabul edersek, o zaman Qutb'un *Hüsrev u Şirin*'ini ve ona benzer Altın Ordu'da yazılmış diğer edebî eserlerin dilini de Kıpçakça olarak kabul edebilirdik. Bu eserlere aktif bir ilginin gösterilmesi için bir on beş yılın daha geçmesi gerekti.

1950 lerin sonunda Türk Dili araştırmalarının son durumunu tarihi ve tasviri dil bilimi açılarından ortaya koymak için *Fundamenta*'nın birinci cildi hazırlanırken, Eski Kıpçakça eserler üzerindeki çalışmalarını anlatmak görevi iki Türkolog'a verildi: A. von Gabain *Kodeks Kumanikus*'un dili hakkında bilgi verirken, Omeljan Pritsak ta Memlük Kıpçakçası ve Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış eserlerin dilini iki ayrı grupta inceledi. Edebî eserler Kıpçakça veya Memlük Kıpçakçası olarak sınıflandırılmadı. Sanırım Pritsak bu eserlerin maruz kaldığı yabancı dil tesirlerinden rahatsız olmuştu. Sadece düşük seviyede mensur eserler olan *Münyetü'l-guzat* ve *Hulasa*'dan örnek parçaları tercümeleriyle birlikte verdi, fakat bunları Memlük Kıpçakçasını anlatırken o dilin kaynakları olarak göstermedi. *Gülistan bi't'türki* ve Qutb'un *Hüsrev u Şirin*'i *Fundamenta*'nın birinci cildinde hiç zikredilmedi. Yaklaşık beş yıl sonra Eckmann *Fundamenta*'nın ikinci cildinde onları Altın Ordu ve Memlükler devrinde yazılmış eserler olarak verdi, fakat dilleri üzerinde herhangi bir sınıflama yapmadı. Türk ve Avrupalı Türkologlar Altın Ordu ve Mısır'da yazılmış bu en güzel Kıpçak dil yadigârlarıyla ne yapacaklarını bilmezlerken, Özbek ilim adamları bu eserlerin kendi öz mirasları olduğunu iddia ettiler. Bu eserler Batı'da Kıpçakça olarak yayınlanırken, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de Eski Özbek Dili yadigârları olarak yayınlandı.

Edebî eserlerin Kıpçakça ve Memlük Kıpçakçasının kaynakları arasına katılması bu eserlere olan filolojik yaklaşımda büyük değişiklikler yapılmasını gerektirdi. Kıpçakça-Arapça sözlük ve gramerler dil verilerini hemen hemen dolaysız olarak vermekteydi. Bu eserlerin müellifleri Kıpçakçayı ya bazı önemli özellikleriyle ya da bütünüyle anlattıktan sonra seçtikleri kelimelerin Arap-

ça direk karşılıklarını veriyorlardı. Böylelikle Türkologlar dille ilgili hakikatleri araştırmalarında kullanmaya hazır bir şekilde bu eserlerde bulmaktaydılar. Halbuki edebi eserlerde bu unsurları teşhis etmek, ortaya çıkarmak ve her şeyden önce de doğru olarak tefsir etmek gerekiyordu.

Kaynak malzeme sahasının genişlemesiyle birlikte Eski Kıpçakça anlayışımız da değişti. Basit, kesinlikle tespit edilmiş, muntazam bir dil şimdi ödünç kelime ve tercümelerle dolu, prestiji yüksek Arap ve Fars kültürlerinin tesirlerinden doğan problemlerle kuşatılmış çok katmanlı bir edebî dil hâline gelmişti. Seyf-i Serayî'nin *Gülistan bi't'türki*'si ve Qutb'un *Hüsrev u Şirin*'i üzerinde bir araştırma yapabilmek Klasik Fars ve Orta Asya Türk edebiyatları konularında sağlam bir teorik ve metin bilgisine ihtiyaç gösteriyordu. Ali'nin *Qıssa-i Yusuf*'unu araştırmak Ahmet Yesevî'den Sufi Allah Yar'a ve Şah Meşreb'e uzanan Yesevî tipi derviş edebiyatını iyice bilmekle mümkün olabiliyordu. *İrşadü'l-müluk*'un kelime hazinesini doğru bir şekilde değerlendirmek için satır arası tercümelerin yapısını anlamak ve yeni bir metot uygulamak gerekiyordu. Memlükler devrinde değişik konularda yazılmış mensur eserler üzerindeki çalışmalar içinse Arap edebiyatında o konularda telif edilmiş eserleri ve Arapçadan geçen tercüme ve ödünç teknik terim ve kullanışları iyi bilmek zaruriydi. Avrupa'daki Türkoloji merkezleri bu vaziyetin ortaya çıkardığı meselelerle ya ilgilenmiyorlardı ya da onlara hazır değillerdi. Fakat zamanla bu konuda da ilerleme kaydedildi ve Türk, Polonya, Macar, Sovyet ve Amerikan Türkoloji merkezleri Eski Kıpçakçanın ikinci safhası olarak adlandırabileceğimiz bu kısmını ortaklaşa olarak geliştirdiler.

Benim *Gülistan bi't'türki*'ye olan ilgim de tam bu ikinci safhanın başına rastlar. Bu ilgi Farsça ve Genel Dilbilimi konularındaki hocam Telegdi'nin verdiği basit bir ödevle başladı. Telegdi klâsik Farsça metinlerin tahlilinde çok ustaydı ve en küçük yanlışları bile acımasızca tenkit ederdi. Derslerinden birinde Sa'dî'nin *Gülistan*'ını okuyorduk. Bir gün elinde Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un bastırıldığı *Gülistan bi't'türki* kopyasıyla sınıfa girdi, kopyayı bana uzatarak "Bundaki birkaç hikayeyi Sa'dî'nin orijinaliyle karşılaştır ve haftaya bize rapor et" dedi. Bu onun artık alıştığımız zor ödevlerinden birisiydi.

Nafiz Bey'in tıpkıbasımını kullanmak pek de kolay olmayan bir işti. (Yıllar sonra Nafiz Bey'le tanışmak kısmet oldu ve kendisinin Türk edebi değerlerine olan ilgisini hayranlıkla müşahade ettim.) Türkçe ve Farsça *Gülistan* metinlerini karşılaştırmak oldukça zor fakat semeresini gördüğüm bir çalışma oldu. Bu çalışma pek çok faydalı gözlemlere yol açtı, yeni araştırmalarım için birçok yeni fikirler verdi ve benim Klasik Fars ve Türk edebiyatlarını anlamam açısından çok yardımcı oldu. Bu yüzden Telegdi'nin seminerinde verdiğim raporu bitirdikten sonra da bu karşılaştırma çalışmamı sonuna kadar devam

ettirdim. Bu çalışmamın sonunda Serayî'nin orijinaldeki mensur kısımları tam olarak tercüme ettiğini, fakat manzum bölümlerde oldukça serbest davrandığını gördüm: Sık sık Sa'dî'nin mısralarını kendine göre yeniden yazıyor veya kendi şiirlerini ekliyordu. Farsça nüshalarda görülmeyen *Panca tantra*'dan alınmış bir hikâye de Serayî'nin eserinde bulunuyordu. Fakat karşılaştırmamın verdiği en önemli sonuç şuydu: Serayî'nin kullandığı dil kendi geniş kelime hazinesini kullanan ve Farsça'dan ödünçleme yapmayan tam olarak olgunlaşmış ve standart bir edebî dildi. Bu gözlem daha sonra yapılacak araştırmalar açısından da önemliydi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki devrede Orta Asya ve Anadolu Klasik Türk edebiyatları Budapeşte'deki Türkoloji mektebinin ders ve araştırma programlarında yer almıyordu. Türkçe'yle ilgili konular daha çok eski Macar tarihi ile Türklerin ilgileri, etimoloji ve tarihi dil değişimleri, Bulgaristan'daki Türk ağızları ve Macaristan'ın Osmanlı idaresi devrinden kalma vergi ve gümrük belgelerinden ibaretti. İdarecilerimiz Sovyetler'in arzularına uyarak bizim Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerle ilgili araştırma yapmamızı istemezlerdi. Thury ve Vambery tarafından başlatılan geleneksel araştırma sahaları artık kesilmişti. Bu şartlar altında Kıpçakça'ya duyduğum ilgi sebebiyle yalnız kalmıştım. Yönetecek tez hocası bulunmadığı için *Gülistan bi't-türki*'yle ilgili bir tez hile hazırlıyamdım. Tam bu sırada dışarıdan yardım geldi. Klasik Fars ve Türk edebiyatları profesörü Jan Rypka ve Eski Kıpçakça üzerine otorite olan Nikolay Baskakov 1956 yılında bir süre Budapeşte'de bulundular. Çalışmamla ilgili pek çok noktayı bu iki değerli ilim adamına danıştığım için kendimi şanslı addediyorum. Altmışlı yılların başında Doğu-Batı projesinde Unesco bursu kazandım ve bir yıl Türkiye'de kalma fırsatı buldum. Unesco Türkiye Milli Komitesi Başkanı Sayın Profesör Bedrettin Tuncel ve yanında çalışanların büyük yardımları sayesinde bu ülkede benim için çok faydalı bir yıl geçirdim. Sahamdaki otoritelerle tanıştım, kütüphaneleri, kurumları, özel koleksiyonları gezdim. Ayrıca Türk Dil Kurumu ve İstanbul Üniversitesi sahamda kullanabileceğim bir kütüphane dolusu değerli kitabı bana ücretsiz olarak verdi. Unesco bursu ile Türkiye'de geçirdiğim bu bir yıl her yönüyle benim kariyerimde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Bu vesileyle her fırsatta yaptığım gibi burada da bu konudaki en samimi şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

Klasik Türk edebî metin neşirlerinin genel düzeni Türkoloji'nin en önemli isimlerinden olan Sayın R.R. Arat tarafından tesis edildi. Arat ortaya koyduğu önemli eserlerle gelecek kuşakların takip edeceği yolu da çizmiş oldu. Ben özellikle onun *Atabetü'l-haqayıq* neşirindeki şekil ve muhtevadan etkilendim ve kendi metin neşri çalışmalarım da onu takip etmeye çalıştım.

Ellili yıllarda ve altmışların başında Memlûk Kıpçak ve diğer Klasik Türk edebiyatı metinlerinin neşrinde teknik açıdan cevaplandırılması gereken teorik sorular vardı. Bu soruların cevapları elde edilecek neticeleri olduğu kadar, o neticelere giden yolları da tespit edecekti.

Konuyla ilgili ilk soru metin neşirlerinde kullanılacak olan çevri yazı meselesiydi. Transliterasyon mu yoksa transkripsiyon mu kullanmalıydı, yoksa her ikisi de kullanılmamalı mıydı? Transliterasyon vermektense gaye araştırmacının harflerin hakiki fonemik ve fonetik durumlarıyla ilgili daha önceden sahip olduğu hiçbir bilgiyi kullanmadan orijinal metindeki her harfi aslına uygun olarak göstermek ve bundan yola çıkarak yazının kendisine dayanarak harflerin fonetik tefsirini yapmaktır. Transkripsiyonda ise gaye yazının (metnin harekeli olup olmaması, noktaların yazılıp yazılmaması veya seslilerin belirtilip belirtilmemesi gibi hususlarda) bize verdiği imkânlar ölçüsünde sesleri veya fonemleri belirlemektir.

Arap alfabesinin görevi belli bir ses düzenini yansıtmaktır. Tecrübelerimiz bu alfabaden bu ses düzeninin ötesinde daha başka bir fonetik bilgi alamayacağımızı göstermiştir. Kıpçak, Harezmi ve Çağatay sahalarında yazılmış Arap harfli metinlerin imlâsından bu şivelerin ses düzenleriyle ilgili daha fazla bilgi almak için yapılan çalışmalar pek az güvenilir netice vermiştir. Altmışlarda Profesör Halasi-Kun'un öğrencisi olan David Nissman *Kitâb Baytarau'l-vâzh*'in imlâsını Memlûk Kıpçakçasının ses düzenini araştırmak için kullandı. Bu gayeyle metnin sesli harf ve hareke sistemini yansıtmaya çalıştı. Oldukça ihtimamlı bir transkripsiyonunu hazırladı. Buna rağmen Memlûk Kıpçakçasının ses yapısıyla ilgili sağlam bir neticeye ulaşamadı. Kıpçakça metin ve sözlük kısımları bu karmaşık transliterasyondan dolayı kullanılmamaktadır. Polonyalı Türkolog A. Zajaczkowski Quth'un *Hüsrev u Şirin*'ini Lâtin alfabesine dayanan bir fonetik transkripsiyonla yayınladı. Eserin imlâsından hareket ederek ortaya koyduğu sessiz harf sistemindeki hususiyetlerden en azından birisi, gerundiumun -p ile değil de -b ile bitmesi hususu ses hususiyetinden çok imlâ hususiyeti olabilir. Sovyet Türkologları genelde hâlâ Radlof'un transkripsiyon metodunu takip ediyorlar. Özbek Türkologları Ergaş Fazilov'un başlattığı yoldan giderek yaptıkları metin neşirlerinde Modern Özbek yazı sistemini biraz değiştirerek elde ettikleri transkripsiyon sistemini kullanıyorlar. Fazilov yayınladığı *Gülistan bi't-türki*, Quth'un *Hüsrev u Şirin*'i, Harezmi'nin *Muhabetname*'si ve *Nehcû'l-feradis*'in kelime hazinesini ihtiva eden iki ciltlik *Eski Özbek Dili* adlı eserinde bu transkripsiyon sistemini kullandı. Bu yakınlarda yayınladığı Nevai sözlüğünde ise eski Çağatayca'nın hususiyetlerini yansıtmak için hiçbir ilâve yapmadan bu günkü Özbek alfabesini kullandı. Türk Dil Kurumunun teklif ettiği ve Modern Türk al-

fabesinin biraz değiştirilmiş şekli olan transkripsiyon sistemi Türkologlar arasında umumî bir kabul gördü.

Klasik Türkçe metinlerin neşrinde ayrıca bir de Lâtin harfli transkripsiyona ihtiyaç olup olmadığını sual eden Türkologlar da vardı. Clauson'ın *Senglah* neşri original yazmanın iyi bir indeks ve gerekli haşiyeye şerhleriyle gayet kullanışlı bir hâle gelebileceğini göstermişti. Klâsik Arapça ve Farsça metinlerin yalnız Arap alfabesiyle neşredildiği gerçeği bu Türkologlar tarafından iddialarının bir delili olarak öne sürüldü. Fakat bunu ileri sürenler Klâsik Türkçe metinlerin Arapça ve Farsça metinlerde olduğu gibi kaçı ve düzenli imlâ kaidelerine tâbi olmadığını unutuyorlardı. Ayrıca Türkçe sesli harfler sisteminin karmaşık yapısından dolayı Arap alfabesi Türkçeye uygulanınca yetersiz kalıyordu. Bundan dolayı Lâtin harfleriyle verilmiş sistemli bir transkripsiyon aynı zamanda Türkçe metnin bir tefsiri de olmaktadır. Bu prensipten hareketle *Gülistan bi't-türki* ve daha sonra neşrettiğim diğer metinler için normalleştirilmiş bir transkripsiyon hazırladım.

Ellili ve altmışlı yıllarda Türkçe metinlerin neşri konusunda sual edilen ikinci nokta da şuydu: Kıpçak, Harezmi ve Çağatay sahalarında yazılmış eserlerin neşrinde bir de metnin modern bir dile tercümesine gerek var mıdır? Bu suali soranlar daha çok Serayî'nin *Gülistan bi't-türki*'si, Qutb'un *Hüsrev u Şirin*'i, 'Attar'ın *Tezkiretül-evliya*'sı gibi zaten Farsçadan tercüme veya adapte edilen eserleri düşünüyorlardı. Orijinal Farsça eserlerin şöhret ve ihşisamı bu Türkçe eserlerin edebî değer ve önemini gölgede bırakıyordu. Fars kültürü yalnız 13. ve 14. yüzyılda yaşayan Türkler tarafından değil, aynı zamanda bazı elitist meslekdaşlarımız tarafından da bir prestij kültürü olarak kabul ediliyordu. Bunun gerçekte ne demek olduğunu aşağıdaki misalle anlatmaya çalışacağım:

Gülistan bi't-türki'nin edisyon kritiğini hazırlarken metnin İngilizce bir tercümesini de eklemiştim. Akademinin yayın kurulu "Gülistan Sa'di'nin Farsça'dan yapılan tercümelerinden dolayı zaten Batı'da bilinmektedir" gerekçesiyle tercüme yayın dışı bıraktı. Görüldüğü gibi *Gülistan bi't-türki* kitabımın Arat'ın Türkçe metin neşirlerinde uyguladığı 'transkripsiyon, tercüme, sözlük ve tıpkıbasım' prensibine uymaması benim kusurum ve görüşüm değildir. Altmışlardaki yayın kurulunun hikmetinden dolayı böyle yayımlanmıştır.

Klâsik Türkçe metin neşirlerine eserin tercümesini de eklemenin bana göre pek çok avantajı vardır. Metni modern bir dile çevirdiğimiz zaman onun gramer, üslûp hususiyetleri ve kelime yapısı tamamiyle bambaşka bir hâl almaktadır. Tercümenin neşrin sözlük kısmına da faydası vardır. Kelimeye,

deyime veya tabire izafe edilen mana metnin bizzat içinden çıkan mana olmaktadır. Buna ilâve olarak tercüme, metni bir dil kaynağı olarak değil de, bir kültürel ve tarihî araştırma belgesi olarak görenler ve hatta zevk için okuyanlar tarafından da kullanılacaktır. Eğer gelecekte *Gūlistan bi't-türki*'nin ikinci basımını hazırlarsam, tercümesini de mutlaka yayımlayacağım. Özbek dostlarımızın Modern Özbekçeyi Çağataycaya yaklaştıran bir tutum ve tarihî mirasa önem veren bir anlayışla mahir bir şekilde uyguladıkları dil reformu bu hızıyla sürerse pek yakında 14. ve 15. yüzyıldan kalma Çağatayca eserleri anlamak için okuyucular bir tercüme gerekecektir. Bu eserler ana dilleri yoluyla ulaşabilecekleri edebî kültür hazinelerinin bir parçası hâline gelecektir.

Eski Türkçe metinlerin neşrinde üzerinde en fazla tartışılan husus bu eserlerin kelime malzemesinin nasıl kullanılacağı idi. Bu eserlerde çok fazla sayıda Arapça ve Farsça asıllı kelime vardı. Etimolojinin daha önemli bir rol oynadığı çağdaş Türkçe leksikografisi bu yabancı kelimelerle ilgilenmiyordu. Ligeti yabancı kelimelerden sadece Türkçeleşerek modern Türkçenin kelime hazinesine girmiş olanlarla ilgilenmemiz gerektiğini ileri süren bir görüşü savundu. Bu da gerçekte yalnızca ek ve terkip yoluyla yeni kelime yapımında kullanılan yabancı kelimelerin Türkçenin parçası olduğunu kabul etmek demektir. Böylece meselâ: *fermanla*— “buyurmak, emretmek” kelimesi sözlükte yer alacak, fakat *ferman* kelimesi yer almayacaktı. A. Zajaczkowski *Hüsrev u Şirin*'in sözlüğünü bu görüşe göre hazırladı. Bunun bir tek avantajı aslen Türkçe olan kelimeleri vurgulamasıdır. Dezavantajı ise yazarın söz malzemesini aldığı kelime hazinesi hakkında eksik bilgi vermesidir.

Ben Arapça ve Farsça yabancı kelimelerin dilin söz ve anlam yapısının ayrılmaz bir parçası olduğunu ve onların dışarda bırakılmasının dilin söz hazinesinin tabii dengesini bozacağını iddia ederek eserlerde kullanılan bütün kelimelerin sözlük kısımlarında yer almasını savundum. Budapeşte'de benim ve Profesör Czeglédy'nin nezaretinde çalışan Ergaş Fazilov bu görüşü ilk takip edenlerden biri oldu. Macaristan'da hazırladığı çalışmasını yayımlarken sözlük bölümüne Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeleri hiç bir ayırım yapmadan dahil etti. Benim Macaristan'da ve diğer ülkelerdeki çalışmalarım bu görüş doğrultusunda devam etti.

Bu konuyla yakından ilgili olan diğer bir mesele de sözlük bölümlerinin yapısı ve düzeniydi. 1940'larda R.R. Arat, B. Atalay gibi Türkologlar indeks adıyla kelimeleri ve her kelimenin altında o kelimenin metinde geçen eklerini sistematik bir şekilde verdiler. Bu indeks tipinin önemli avantajı kelimelerin metinde kullanılma sıklığını ve metnin gramer yapısıyla olan alakasını bir bakışta görebilmemizdi. Bunun ötesindeki ayrıntılar için sözlükte verilen say-

fa ve satır numaralarını kullanarak metne bakmamız gerekiyordu. Türkiye’de ve dışarda Türkçe metin neşirlerinin büyük çoğunluğu bu tür bir indeks kullanıyorlar. Dili morfolojik, sentaktik ve leksikal şekillerden müteşekkil bir sistem olarak kabul edenler için en güzel indeks tipi budur.

Fakat bu tip indeksin dezavantajları da vardır. Bir sürü bilgi gereksiz yer işgal etmekte, basit ve herkesçe bilinen bir kelimenin metinde geçtiği sayfa ve satır numaraları yüzlerce sayıdan oluşan uzun sütunlar meydana getirmektedir. *Qutadgu Bilig*’deki *negū* zamiri için hiç eserin 2228. satırını kontrol ettiniz mi? Büyük bir ihtimalle etmediniz ve bundan sonra da sanırım etmeyeceksiniz. Diğer bir dezavantajı da gramer şekillerinin birlikte kullanıldığı diğer unsurlardan izole edilerek verilmesidir. Eğer bir maddeyle ilgili daha geniş bilgi istiyorsak tekrar metne müracaat etmemiz gerekiyor. Bana göre böyle bir sözlüğün muhtevası yok demektir. Bundan dolayı da bu tür bir indeks-sözlük kendi başına bir şey ifade etmez. Sadece metne eklendiği zaman bir mana kazanır.

Gūlistan bi’t-türki için hazırladığım sözlük özünde Arat’ın *Atabetü’l-haqayıq* neşrinde kullandığı kelime indeksinden mülhemdir. Ben bu indeksi yine Arat’ın eserinde izlerini bulabileceğimiz bazı hususiyetler doğrultusunda geliştirdim. Sayın Arat bazı madde başı kelimeler içinde metinden alınmış parçaları eklemiştir, meselâ: *saqın*—“sakınmak, düşünmek” (370) maddesinde *ongı songını saqın* veya *resul* “resul, elçi” (25) maddesinde *resuller orung yūz gibi*. Ben bu metin ilâvelerini çok faydalı buldum. Bu ilâveler Arat’ın indeksini zevkli bir okuma parçası haline getiriyor ve Edib Ahmet Yūgneki’nin didaktik şiirinin mana dünyası ve kelime yapısına çabucak vakıf olmamızı sağlıyordu.

Arat’ın bu fikrinden yola çıktım, fakat kısıtlı sayıdaki metin parçaları yerine, bu işlemi indekste bulunan bütün maddeler için gereken yerlerde uyguladım. Neticede daha şümüllü bir sözlük–indeks ortaya çıktı. Bunun bir çok avantajları var. Her şeyden önce metinden bağımsız olarak ve kendi başına kullanılacak bir hâldedir. Şu anda hazırlamakta olduğumuz Memlük Kıpçakçası veya Doğu Türkçesi gibi çok daha şümüllü lûgatlere hemen eklenebilecek vaziyettedir. Her madde altında o maddeyle ilgili bir çok lüzumlu gramer, semantik ve leksikal bilgiyi bulabilmekteyiz. Verilen referanslar o maddeyle ilgili ve aynı prensipler çerçevesinde hazırlanmış diğer maddelerle bağlantı kurmaktadır. Buna ilâve olarak benim *Gūlistan bi’t-türki* neşrimin sözlüğü her kelime veya ibarenin Farsçasını vermekte ve onların mensur bölümde mi yoksa manzum bölümde mi geçtiğini işaret etmektedir.

Metin parçalarıyla ilâveli bu tip bir sözlüğün Türk sözlükçülüğüne en önemli katkısı ihtiva ettiği önemli dil verileri sayesinde dilin muhtevası olan

söz hazinesi hakkındaki görüş açımızı genişletiyor olmasıdır. Bunu aşağıdaki misallerle açıklamaya çalışacağım.

Tarihi ve kültür değeri olan bir metinde bir kere geçen bir kelimeyi madde başı olarak hazırladığımızı farz edelim ve diyelim ki bu kelime *mancınıq* kelimesi olsun. Basit bir kelime listesinde bu şöyle verilecektir:

1. *mancınıq* i. Ar. Yunanca “mancınık” (Ş.D. 166 r: 3) Kelimenin gramerle olan alakasını gösteren bir sözlükte ise bu madde şu şekilde bir bilgiyi ihtiva edecektir:

2. *m. birlä* “mancınıkla”

3. *m. birlä at-* “mancınıkla atmak”

4. *m. birlä otğa at-* “mancınıkla ateşe atmak, fırlatmak” Bu misallerden sadece birinci ve ikincisi metinle ilgili gerçek değerleri kaydeder. Fakat sadece birincisi bu maddeyle ilgilidir. İkincisinin bu maddede yeri yoktur, çünkü son çekim edatı olan *birlä* bütün isim cinsinden olan kelimelerle bir arada kullanılabilir. *birlä* kelimesinin metinde var olduğunu *birlä* maddesi altında göstermek gerekir. Üçüncü ve dördüncü maddeler bu ibarelerin dilde birer deyim olarak serbestçe kullanıldığı zannını vermektedir, fakat bu gerçeklere uymaz. Çünkü metinde bu ibare bir kere geçtiği için bizim genelleme yapmamıza imkân vermez. Görüldüğü gibi indeks-sözlükte verilen bilgilerle ilgili bir şüphe bulutu vardır.

Metin parçalarından misaller veren bir sözlükte ise bu madde aşağıdaki şekilde gösterilecektir:

5. *mancınıq* i. Ar. Yunanca “mancınık”

6. -166 r: 3 (*İbrahim alaihi's - salāmını m. birlä otğa attı*)

Beşinci ve altıncı maddeler metinle ilgili gerçek değerleri temsil etmektedir. Beşinci madde madde başı olan kelimeyi ayırır ve altıncı maddeye dayanarak kelimenin manasını bildirir. Altıncı madde ise kelimenin metinde geçtiği yeri belirtir ve metinden alınmış parçayı vererek kelimenin tam olarak gramer ve mana yapısını gösterir. Altıncı madde ayrıca İslamî edebî geleneğinin bir hususiyetini ihtiva eder ve bize Muhammed Şeybani Han'ın Attar'ın *İlahi-name*'sinde ve diğer İslamî kaynaklarda geçen Hazreti İbrahim efsanesini bildiğini gösterir. Bu tarihi-kültürel bilgi dilin muhtevasının bir parçasıdır.

Edebî metin neşirlerinde kullanılan bu tip metin açıklamalı sözlükler o metnin edisyon kritikli neşrinin de ötesinde bir sebebe hizmet ederler. Orta Asya klâsik Türk edebiyatının önemli eserlerinin ekte tek neşri için hazırlanan bu tür sözlükler bu sahada ilk olarak düzenlenen ve bir süredir üzerinde çalıştığımız tarihi bir lüğatin yani “Kapsamlı Doğu Türkçesi-İngilizce Lugati”

nin içinde yer alacaklardır. Bu lugata şimdiye kadar pek çok neşrin sözlük kısımları katılmıştır. Bu neşirlerden en sonuncusu meslekdaşım ve eski talebem Dr. Ralph Jaeckel ile birlikte hazırladığımız Şeybani Han'ın *Risale-i Maarif*'idir.

Gördüğünüz gibi Memlük Kıpçakçası üzerindeki araştırmalarım aşağıda belirteceğim üç kademeli oldukça kapsamlı bir tarihi dil bilimi projesi haline gelmiştir: Ana kaynakların edisyon kritikli neşirleri, Orta Asya Türk edebi eserleri için yazılmış bir Klâsik Türkçe Grameri ve yukarıda sözünü ettiğim kapsamlı Doğu Türkçesi-İngilizce Sözlük. Bu proje için 1986 yılında John Simon Guggenheim Bursunu kazandım.

Öğrencilerimin bir kısmı da Eski Kıpçakça araştırmalarına katkıda bulundu. Macaristan'daki öğrencilerimden Istvan Vasary ve Istvan Mandoky Kıpçak asıllı kelime etimolojileri üstünde çalışmalar yaptılar. Vasary ayrıca Altın Ordu ile ilgili bir kitap yayımlayarak bu devletin sosyal, politik ve ekonomik yapısı hakkında yeni bilgiler verdi.

Özbek öğrencim Ergaş Fazılov'dan daha önce söz etmiştim. Fazılov'un metin neşirleri ve sözlük sahasındaki çalışmaları modern Özbek Türkolojisinin en güzel mahsulleridir. Fakat Harezmi, Kıpçak ve Memlük Kıpçakçası ile yazılmış eserleri Eski Özbek edebiyatı adı altında toplaması konusunda kendisiyle hemfikir olmayabiliriz. Özbek edebiyatı 16. yüzyılın başlarında Muhammed Şeybani Han ve Muhammed Salih'le başladı. 14. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk edebî mirasını Özbeklerin üstlendikleri iddiasını ileri sürmenin kendileri açısından çok daha uzun vadeli neticeleri vardı. Bu sayede kendi geçmişleriyle ilgili araştırma yaptıklarını iddia ederek insan gücü ve malzeme açısından ellerindeki imkânları dil araştırmaları için seferber edebilir ve bu klâsik Türk edebiyatı mahsullerini Özbeklerin hizmetine sunabilirlerdi. Özbek klâsik metin yayınları son otuz yıldır devam eden ve kendiliğinden gelişmiş olan Özbek dil reformu için ideolojik ve leksikal bir kaynak oldu. Bu dil reformu Özbekçenin kelime hazinesini geliştirdi ve Modern Özbek Edebiyatının ilerlemesinde zengin bir depo vazifesi gördü. Kültürel mirasa duyulan bu ilgi Sovyetler Birliğindeki Türk menşeli halkların millî uyanış hareketlerinin canlanmasında önemli bir rol oynadı.

Yirmi yıldır görev yaptığım Los Angeles'teki Kaliforniya Üniversitesindeki hocalığım süresinde altı öğrencim Kıpçak Dili ve Edebiyatı çalışmalarına direk ya da dolaylı olarak katkıda bulundu. Araştırma sahası Klasik Türk Edebiyatı olan Dr. Ralph Jaeckel *Nehcû'l feradis*'in bazı bölümlerini ve Harezmi'nin *Muhabetname*'sini *Orta Asya Türkleri Arasında İslamîyet* adı altında hazırlamakta olduğumuz Orta Asya Türk Edebiyatı antolojimizde kullanılmak için İngilizceye tercüme etti.

Hayatı bir buçuk yıl önce trajik bir şekilde sona eren değerli dil bilimci Dr. John Soper doktora tezinde Kıpçakça dil malzemelerini de kullandı. Ayrıca biraz önce sözünü ettiğim antolojide kullanılmak üzere ‘*Atabetü’l-haqā’iq*’ı İngilizce’ye tercüme etti. Burada kendisiyle alakalı şu gelişmeleri de belirtmek istiyorum. Dr. Soper’ın vasiyeti uyarınca kütüphanesi bütün notları, tamamlanmamış ve yarım kalmış çalışmalarıyla birlikte ailesi tarafından UCLA’deki Türkçe programına hediye edildi. Ayrıca babası Sayın Dr. Kenton Soper ve annesi Bayan Soper Türkçe çalışmalarını desteklemek gayesiyle bir eğitim fonu tesis ettiler. Onların cömert yardımları sayesinde şimdi John Soper Semineri öğrencilere burs verebilmektedir.

Şimdi Northridge’deki Kaliforniya Eyalet Üniversitesinde profesör olan eski talebem Dr. Alan Harris Kıpçak folkloruna ilgi duyarak bazı başkurt halk hikayelerini İngilizceye tercüme etti.

Bölümümüzün eski öğretim üyesi Dr. Steven West doktora tezini Ali’nin *Qıssa-i Yusuf*’u üzerine hazırladı. Kendisi aynı eserin edisyon kritikli bir neşrini yayınlamayı planlıyor.

Dr. Steve Reinert doktora tezinin bir parçası olarak Eckmann’ın neşrettiği *Geda’i Divanı*’nı İngilizce’ye tercüme etti. Onun tercümelerinden yapılan bazı seçmeler antolojimizde yer alacaktır.

Türkiye yıllar önce istikbâl vaad eden bir genci, Kurtuluş Öztopçu’yu doktorasını yapmak üzere UCLA’ye bizim programımıza göndermişti. Şimdi kendisi araştırma sahası Memlük Kıpçakçası ve Memlük Kıpçak sözlükçülüğü olan başarılı bir ilim adamıdır. Konu ve gramer hususiyetleriyle ilgili bir giriş, transkripsiyonlu metin, metnin İngilizce tercümesi, indeks, İngilizce indeks ve tıpkıbasımdan müteşekkil *Münyetu’l-gûzat* neşri geçen yıl güzel bir kitap olarak basıldı. Daha önce hazırladığı açıklamalı sözlük kısmını yayıncının isteği üzerine normal bir indeksle değiştirdi. Bir şair arkadaşım “yayıncılarla tartışamazsın, çünkü onların elinde kurşun var” der. Dr. Öztopçu iki Memlük Kıpçak yazması üzerinde daha çalıştı, bunlardan *Kitâb fi’ilmü’n-nüşşâb*’la ilgili olanı Polonya’da yayımlanan Rocznik Orientalistyczny dergisinde, *Kitâb fi riyâzati’l-hayl*’la ilgili olanı da *Türklük Bilgisi Araştırmaları* dergisinde pek yakında basılacak.

Konuşmamın bu kısmında Kıpçak Dili araştırmalarında acil olarak yapılması gereken görevler üzerinde durmak istiyorum. Qutb’un *Hüsrev u Şirin*’inin sözlüğü daha önce anlattığım şekilde metinden alınmış misallerle de hatta mümkünse Farsça aslından gerekli karşılıklar verilerek yeniden yayımlanmalıdır. Daha önce de belirttiğim gibi değerli Polonyalı Türkolog Zajaczkowski’nin çalışması sadece Türkçe kelimeleri ihtiva etmektedir. Dr. Nissman’ın

çalışmasına gerekli şükran duyguları beslememize rağmen *Baytaratü'l-vazih*'in neşrinin onun tezinden de faydalanılarak yeniden yapılması gerektiğine inanıyorum. *İrşadü'l-mülük* ve *Şerhü'l-menâr*'in söz varlıkları yayınlanmalıdır. Bu eserlerdeki kelimeleri doğru okumak ve manalandırmak zannedildiği kadar kolay bir iş değildir ve ancak doğru bir metodoloji kullanarak gerçekleştirilebilir. Ali'nin *Qıssa-i Yusuf*'unun neşri de yapılacak ilk işlerden birisidir. Memlük Kıpçakçasıyla yazılmış bütün sözlük, gramer ve edebi eserlerin kelimelerini bir araya getirecek olan bir Memlük Kıpçakçası sözlüğü çok faydalı bir çalışma olur. Anladığım kadarıyla Dr. Öztopçu bunun üzerinde çalışmaktadır. Bana göre böyle bir lügatte madde başı olarak verilen bütün kelimelerin alındığı kaynakların belirtilmesi önemlidir.

Son olarak uzun süredir devam etmekte olan çalışmalarımız neticesinde pek yakında yayınlanacak olan araştırmalarımızdan söz etmek istiyorum. Bunlardan birincisi daha önce sözünü ettiğim *Orta Asya Türkleri Arasında İslamiyet* adlı antolojidir. Bu kitapta Orta Asya Türk edebi eserlerinden oldukça geniş çapta seçilmiş bölümler R. Jaeckel, J. Soper, S. Reinert ve tarafından yapılan tercümelemlerle birlikte yer alacaktır. R. Jaeckel'le birlikte hazırladığımız Şeybanî'nin *Risale-i maarif*'i, açıklamalı sözlüğü ve Amirî'nin *Bang va Çağır*'ı üç ayrı cilt olarak yayımlanacaktır. Çok enteresan bir eser olan Şeybanî Han'ın *Divan*'ının neşri üzerinde çalışıyorum. Uzun bir süre önce başladığım ve şimdiye kadar belki de on kere gözden geçirdiğim İslam'ın *Mu'inü'l-mürid*'ini de inşallah bitirerek yayın evine teslim edeceğim. 1970 yılında Amerika Birleşik Devletlerine gitmeden önce Profesör Nemeth'le yaptığım son görüşmede bana "çok merak ediyorum, acaba bundan yirmi yıl sonra Amerika'da Türkoloji çalışmaları ne durumda olacak" demişti. Sorunun cevabını almaya ömrü vefa etmedi. Bu konuda yazdığım makaleyi de kendisine ithaf ediyorum. Pek çoğunuzun hatırlayacağı gibi verilmiş bir söz daha vardı. Bundan yaklaşık yirmi beş yıl önce Türk Dil Kurumunun düzenlediği bir konferansta yine bu binada değerli dostum ve hocam profesör Laszlo Rasonyi yeni ortaya çıkardığı 'Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ*'sının Eski Anadolu Türkçesine yapılmış bir çevirisi hakkında bilgi verdikten sonra kürsüye yaslanmış, kalın camlı gözlüklerinin üstünden bakarak: "Gözlerim artık eskisi kadar iyi görmüyor, bu değerli yazmayı ben neşredemem ama onu değerli dostum Andras Bodrogligeti'ye emanet ediyorum" demişti. Benim hakkımda şimdiye kadar layık olmaya çalıştığım birkaç övgü dolu sözü de konuşmasına eklemişti. Bu söz hâlâ unutulmuş değil, Sa'di'nin dediği gibi "eğer evin binasını kendim bitiremezsem, mutlaka talebelerimden birinin bitirmesini sağlayacağım." Her şeyden önce *Gülistan bi't-türki*'nin bu defa açıklamalı sözlükle birlikte yapacağım yeni bir basımını hazırlamak istiyorum.

Görüldüğü gibi benim başlarda Memlük Kıpçakçasına duyduğum ilgi sonraları Harezmi ve Çağatay sahalarında yazılmış eserlere kaydı. Bu, asıl ilgi duyduğum sahayı terk ettiğim şekilde anlaşılmalıdır. Tam tersine bu durum bendeki klâsik Türk edebî eserlerini daha geniş bir çerçeveden görmek, onları bir bütünün vaz geçilmez parçaları olarak anlamak arzusunun bir neticesidir. Bu sahalarm birbirinden ayrı dil ve tarih safhaları olduğu inancını çok önceleri terk ettim. Şimdi daha ziyade bunların birbirleriyle olan alâkaları ve bu eserleri bir bütün olarak bir ulu değerler sistemine, yani Türklerin kültür mirasına bağlayan izleri aramakla meşgulüm.